

Csaba Szaló: *Paměť míst. Kulturní sociologie vzpomínání*

Sociologické nakladatelství (SLON)
+ Masarykova univerzita,
Praha – Brno 2017, 184 s.

Asi netřeba příliš zdůrazňovat hlubokou provázanost paměti a prostoru, míst a vzpomínání. „Neexistuje kolektivní paměť, která by nebyla ukotvena v prostorovém rámci,“ napsal už před osmdesáti lety zakladatel sociologie paměti Maurice Halbwachs. Rozmanitá místa, prostory a prostranství nám záměrně i bezděčně připomínají minulost – ať už naši osobní, či našich současníků a předchůdců.

Právě spojitosti míst a paměti jsou tématem nejnovější knihy Csaby Szaló. Jak autor uvádí, cílem knihy je prozkoumat, jak se *vykořeněnost* moderního člověka „stává *smysluplnou* metaforou kulturní kritiky současnosti“ (s. 7). Klasický přístup současné kulturní sociologie se Szaló snaží obohatit a inovovat pomocí inspirací z existenciální fenomenologie, čímž směřuje k „porozumění obrazu vykořeněnosti prostřednictvím sdílení smyslových prožitků pobývání na určitých místech“ (s. 7). Kromě úvodu a závěru se kniha skládá ze tří kapitol. Jejich tmelem je Proustův román *Hledání ztraceného času*, jehož různé pasáže Szaló využívá jako východiska jednotlivých kapitol a i na dalších místech průběžně odkazuje k fenoménu, jež ve svém nejvýznamnějším díle poodhalil právě francouzský romanopisec.

V sedmadvacetistránkovém úvodu autor představuje základní obrysy svého přístupu v kontrastu k současnému dominantnímu diskursu kulturní sociologie, resp. společenskovedního zkoumání

paměti a vzpomínání. Lidský vztah k minulosti Szaló nepojímá kognitivním způsobem jako vztah založený na vědomí, které vytváří mentální obrazy a opatřuje je významy. Zdůrazňuje naopak, že „[v]zpomínání je dílem našeho těla“ (s. 15), jež „je skrz každodenní prožitky a běžné zacházení s předměty *vpletené* do středu [nějakého] místa“ (s. 17). Poukazuje na fundamentálnost „žití“ a „živelnosti“, vyplývající z toho, že „[m]ísto, moje vlastní tělo i svět jsou ustavičně přítomné ještě předtím, než začneme myslet“ (s. 18). Problematizuje z tohoto pohledu jak Bergerovu a Luckmannovu teorii socializace, tak pojetí habitu u Pierra Bourdieu (ačkoliv připouští, že do sociologie vnesl důraz na dějinně konstituovanou tělesnou spontaneitu).

První kapitola „Tichá paměť těla“ nabízí podrobnější výklad hlavních rysů uvedených v úvodu, avšak již se zřetelným důrazem na téma paměti a vzpomínání. Autor ukazuje, že vzpomínání „není čistě aktem myšlení“ (s. 68), ale že vztah člověka k minulosti se rodí ve formách prožívání, které myšlenkovou artikulaci a verbalizaci předcházejí. Je tomu tak nejen proto, že „primární vzpomínka“ je již nedílnou konstitutivní součástí našeho prožívání kontinuity probíhající přítomnosti (např. při poslechu melodie), ale také s ohledem na tělesné činnosti, jež jsme schopni vykonávat, aniž bychom se na ně vědomě soustředili, nebo si dokonce dovedli vybavit proces jejich učení. Szaló sluje o to, aby jeho výklad nebyl pochopen jako oslava iracionality či nerozumnosti; vzpomínání založené na myšlení a vzpomínání založené na žité tělesnosti probíhá v souhře, vzájemně se doplňují. Fenomenologické hledisko klade důraz na aktualizaci,

opakování a obnovování jako jádro vzpomínání a vztahu k minulosti. Paměť těla je „tichá“, neboť při vykonávání rutinně zvládnutých činností nepotřebujeme nutně vypovídat o tom, co právě děláme.

Ve druhé kapitole se do centra autorovy pozornosti dostává problematika míst. Vazba k existenciální fenomenologii se ovšem nevytrácí: „lidská existence je nerozlučně spjatá s místy, na nichž lidské bytosti pobývají,“ píše Szaló na s. 71 a o kousek dále dodává: „Sobě samým rozumíme na základě nějakého konkrétního místa, v němž pobýváme“ (s. 72), přičemž toto pobývání je odvozeno od naší tělesnosti, ale též spoluutvářeno prostřednictvím řeči. Autor dále zdůrazňuje, že námi obývaná místa – a tím už se dostáváme na úroveň kulturních objektivací – nesou určité stopy minulosti, resp. „různých minulostí“, včetně „minulosti druhých“ (s. 75). Nejedná se však výhradně o místa paměti ve smyslu Pierra Nory, tedy místa záměrně určená k uchování a vyjádření určité minulosti, ale „náš vztah k minulosti se nachází kromě míst vymezených ke vzpomínání také na místech pobývání naší každodennosti. Místa našich každodenních činností v sobě zahrnují také množství odkazů na naši minulost, i když tvoří spíše jejich pozadí.“ (s. 84) Szaló se v tomto kontextu věnuje také nostalgii a stesku po domově; náladám, které v nás určitá místa vyvolávají svou atmosférou. Vymezuje dva ideální typy nostalgie: osobní – *autobiografickou* a sdílenou – *mytologickou*, zároveň však poukazuje na jejich propojenost. Kapitola je uzavřena explicitní sociologizací této problematiky: poukazem k tomu, že nostalgický vztah k minulosti je výsledkem specificky moderního pojetí dějin jako série zlomů,

jež přinášejí vždy něco naprosto nového, čímž vedou k vytrácení či zániku starého světa. Vzniká tak „moderní diskurs ruin“, v němž jsou zříceniny pojaty „jako místa svědectví, jako stopy, které odhalují místa, na nichž v minulosti pobývali lidé“ (s. 108).

Ve třetí a poslední kapitole, nadepsané „Viditelné stopy minulosti“, Szaló rozvíjí a prohlubuje tento směr výkladu a argumentace. Poukazuje na dočasnost a mnohost prostorů existence, které jako žité světy obklopují místa našeho pobývání. Obrací dále pozornost i k neúplné participaci na místech pobývání, nesdílení zcela jejich rozvrhy významnosti, jak je tomu například v případě zkušenosti exilu či vyhnanství (zde odkazuje na svou starší knihu o transnacionální migraci z roku 2007). Zkušenost pohybu, směřování a orientace, resp. i příručnost shromážděných věcí, pak vede autora k dalšímu tematickému celku, kterým je pobývání v městském prostoru. Mezi infrastrukturami podporujícími urbánní formy lidské existence identifikuje také „infrastruktury podporující vzpomínání“ (s. 129), kam je třeba zahrnout i věci a místa, které nebyly původně zamýšleny jako památníky. Dotýká se tak i fenoménů, jako jsou rekonstrukce, přestavby a znovuvyužití stávajících staveb v nových významech; podobně „přestavěny“ však mohou být i svátky či festivaly. Ve druhé polovině kapitoly se pak Szaló obrací k otázce, jak dochází ke *zviditelňování* (nebo *zneviditelňování*) stop minulosti na určitých místech. Oproti předchozím kapitolám, zvláště kapitole první, zde více čerpá z kulturní sociologie a teorie performativity. Diskutuje v této souvislosti zvláště úlohu mimořádných událostí a traumatických prožitků, které vybočují z dynamiky každodennosti.

Ke zviditelnění může však dojít i prostřednictvím kulturních forem, které podle autora představují „zkrocené“ podoby mimořádnosti“ (s. 147), jako například výstavy či divadelní představení.

V závěru pak autor rekapituluje a opětovně vysvětluje klíčové argumenty své práce. Kromě důrazu na „tělesnost a umístěnost lidské existence“ podtrhuje zvláště skutečnost, že zviditelnění stop minulosti je spíše než jako kognitivní či mentální akt potřeba chápat jako sdílené porozumění vynořující se z komunikačních situací. Přijetí „diskursivního modelu zviditelnění stop minulosti“ tak vede k odhalení *promluv o minulosti* jakožto elementárních prvků (v protikladu k individuální *vzpomínce* jako psychickému jevu). Události zviditelnění stop minulosti nejsou založeny jen na řeči, ale také na činnostech – technikách „práce, tvorby a výroby“ (s. 158). Události zviditelnění stop minulosti neodkazují pouze na samu minulost, ale také na žitý svět přítomnosti, v němž k této aktualizaci dochází. Je nutno mít na paměti, že události zviditelnění nejsou aktualizací minulosti, ale jejích *stop*. Městský prostor představuje podle autora vhodné prostředí pro další prohlubování podobných úvah, neboť se zde na jedné straně nemůžeme vyhnout významům materializovaným v urbánní výstavbě, zároveň nám však tyto významy již mnohdy nejsou bezprostředně přístupné a nacházejí se spíše v pozadí našich míst pobývání.

Szaló v recenzované knize originálním způsobem (re)formuluje řadu otázek a témat, na něž se sociologicky orientovaná paměťová studia již tradičně a dlouhodobě orientují. Třebaže předkládá konkrétní ilustrační příklady, jeho přístup je v podstatě ryze teoretický, což je bezesporu

samo o sobě legitimní. V některých pasážích, snad i v důsledku nezvyklé terminologie, ovšem text dosahuje poněkud obtížně proniknutelných úrovní abstrakce. Vyvolává tak i otázku, jaké metodologické konsekvence by Szalóova kniha mohla mít, pokud jde o poznání konkrétní sociální reality – jaký empirický sociologický výzkum by se jí mohl inspirovat? Obrat k empirickým zkoumáním paměti míst se z mého pohledu jeví jako přirozené pokračování vykonané práce, jejímž závěrem – jak jsme viděli výše – je i značný důraz na praxeologii. Mohl by napomoci nejen prohloubení teoretického a konceptuálního aparátu představeného v recenzované knize, ale také odhalení možných styčných ploch s dalšími sociologickými přístupy čerpajícími právě i z existenciální fenomenologie, jako je například etnometologie, která v knize není nijak reflektována.

Význam knihy spatřuji i v tom, že předkládá a detailně promýšlí jednu z alternativ dosud takřka všudypřítomného a všeprostopujícího *kognitivistického dualismu*. Tento přístup ve společenských vědách vychází z karteziánského protikladu těla a ducha (nesouměřitelnost hmotné a duševní substance), tělesné jednání je chápáno jako projev duševních procesů a porozumění nepřímo pozorovatelným duševním procesům je nutným (či nevyhnutelným) východiskem pro interpretaci pozorovatelných tělesných praktik. Perspektivu, k níž se ve své knize blíží Szaló, by bylo možno označit jako *praxeologický monismus*. Tělesné jednání je z tohoto hlediska neoddelitelně spjata s duševními procesy. Důsledně vzato, pozorovatelné tělesné jednání nahlížené touto perspektivou v sobě skýtá vše, co je třeba k jeho pochopení – není třeba do interpretace

zapojovat působení autonomních duševních procesů, abychom jimi pozorovatelné dění a konání vysvětlovali. V takto orientovaném důkladném rozvíjení inspirací z děl autorů jako Heidegger či Merleau-Ponty, které zároveň zůstává věrno původnímu duchu jejich filosofii, je kniha *Paměť míst* v českém sociologickém prostředí prací výjimečnou a v jistých ohledech i průkopnickou.

Jakub Mlynář

Lenka J. Budilová – Marek Jakoubek: *Bulgarian Protestants and the Czech Village of Voyvodovo*

New Bulgarian University,
Sofia 2017, 144s.

Kniha sociálních antropologů Lenky Budilové a Marka Jakoubka je výzvou k přezkoumání starých a nalezení nových přístupů k analýze náboženských a etnických identit v balkánském i globálním kontextu. Zaměření zájmu badatelů na malou protestantskou obec českých osadníků v severozápadním Bulharsku, která byla nejaktivnější ve dvacátých a třicátých letech minulého století, klade zásadní otázky týkající se především komplexní dynamiky a dočasnosti transkulturních modelů religiozity a národního uvědomění. Vzniká tak poutavý antropologicko-etnografický syžet rozvinutý do množství různých poloh, který výrazně překračuje prostou rovinu biografických trajektorií a společného historického osudu hrstky věřících, kteří koncem 19. a začátkem 20. století odešli z Banátu, aby našli a doslova od základů vybudovali

nový domov ve vsi Vojvodovo a stali se jednou z nejsemknutějších a nejkoloritnějších náboženských obcí v Bulharsku. Budilová s Jakoubkem přesvědčivě ukazují, že velké příběhy mají základ v malých událostech. Ve zkoumání obou badatelů není Vojvodovo jen zapadlým koutem severozápadního Bulharska, který se díky českým přesídlencům postupně rozvíjí až k pozoruhodné hospodářské prosperitě. Je něčím mnohem více – je místem, ve kterém se protínají geopolitické změny s životními plány, kulturní přístupy a výdobytky, rodová dědictví a rodinné tradice a v neposlední řadě také náboženské horizonty a každodenní konfesijní praxe.

Historické milníky, které poznamenaly vývoj Bulharska v minulém století – války, hospodářské krize, nástup komunistické totality – přímo nebo nepřímo utvářejí kontext, ve kterém se rozvíjí specifický charakter náboženských aktivit české komunity ve Vojvodovu. Například nastolení socialistické vlády 9. září 1944 rozhodujícím způsobem ovlivnilo reemigraci metodistů s českými kořeny z Vojvodova zpět do Československa. Tento proces začal už koncem čtyřicátých let minulého století na základě mezinárodních dohod, uzavřených komunistickými vládami obou zemí proslalinského východního bloku. Ještě předtím, na pozadí nerovnoměrného meziválečného hospodářského vývoje, charakteristického mnoha výkyvy, vojvodovští přesídlenci se zvýšeným nasazením usilují o zajištění blahobytu své obce.

Kniha podrobně sleduje přenos tradic a praktik charakteristických pro středoevropskou protestantskou kulturu na bulharskou půdu, což významnou měrou přispívá k rozkvětu Vojvodova a vymezení jeho specifické sociokulturní povahy. Přínáležítost